

תוכן העניינים

ט	תודות
1	מבוא
שער ראשון: מעגל טוב	
47	חלק א: "ואומר עם קנ"י שיתי שימי שאשית אני סדר אלה מסעי" – כתיבה, עריכה ומשמעותן
49	פרק ראשון: מ"זיכרונות" ליחידה ספרותית
61	חלק ב: "אנא זעירא מאנשי ירושלם ת"ו אחזתי ביד ימיני חוטרא לידא" – הסוגה ומשמעותה, בין ספרות מסע לאוטוביוגרפיה
63	פרק שני: הגדרות
67	פרק שלישי: ה"אני" בעל הנוכחות המתמשכת: דימוי עצמי וכתובה אישית
98	פרק רביעי: "לא תשבע עין לראות": כתיבת המסע ומשמעותה
108	חלק ג: "והגוי הסביר לי פנים מאירות" – מרחבים תרבותיים, בין ריחוק לקרבה
109	פרק חמישי: מורשת אירופית, מדינאות עכשווית: היסטוריה וגיאוגרפיה פוליטית
120	פרק שישי: חכמה בגויים תאמין? גופי ידע זרים ומסקרנים: מדע וטכנולוגיה

129 פרק שביעי: בין דה-הומניזציה לידידות: קשרים אישיים,
גבולות נמתחים

147 חלק ד: מעגל טוב – סיכום ביניים

שער שני: שם הגדולים

151 חלק ה: תולדות היווצרותו של חיבור בהמשכים – על כתיבות,
עריכות ומהדורות

156 פרק שמיני: התהוותו של ספר: מרשימות לכרכים, זמנים ושלבי יצירה

163 פרק תשיעי: החלטות עריכה ושינויי נוסחים

171 חלק ו: "הא גברא והא דסקא" – תכנים ותחומי עניין

172 פרק עשירי: תקופות, תפוצות וסוגות

180 פרק אחד-עשר: ספרים אבודים, ספרים נדירים וכתבי יד

185 חלק ז: "אני השפל זכני ה' והוציאתם לאור ממקום גניזתם" –
מקורות המידע ואיסופם

186 פרק שנים-עשר: הפוך בה והפוך בה: כתבי יד כפוטנציאל מחקרי

195 פרק שלושה-עשר: היסטוריוגרפיה בעין הביקורת

200 פרק ארבעה-עשר: ירושלים-מצרים-חברון – היכרות אישית,
מפגשים חטופים

203 פרק חמישה-עשר: מרחבים גיאוגרפיים, מרחבים אינטלקטואליים:
מסע השד"רות כניצול הזדמנויות

219 חלק ח: "ואין להאמין בכל הנמצא כתוב" – מתודולוגיה
ותפיסת עולם מחקרית

223 פרק שישה-עשר: "כל מעיין ישתדל לשאוב ממקור המעיין":
ביקורת הטקסט ובדיקת המקורות

- 226 פרק שבעה-עשר: "ואל יהי קל בעיניך לדעת זמן דפוס הספרים":
על נוסחאות, דפוסים ומהדורות
- 247 פרק שמונה-עשר: "דהמצא ימצא בספרים הקדמונים שהיו בכ"י [...] כשהדפיסו הספר הדפיסו הגליון בפנים": מודעות ופרקטיקה
פילולוגית
- 255 חלק ט: שם הגדולים – סיכום ביניים

שער שלישי: ברכי יוסף

- 259 חלק י: "על מעשה הכתב" – סדרי זמנים, שכבות טקסטואליות
ומסגרות קנון משתנות
- 261 פרק תשעה-עשר: זמן הכתיבה
- 275 פרק עשרים: סדר הכתיבה
- 278 פרק עשרים ואחד: מקורות מגוונים, קנוניזציה מתעדכנת
- 287 חלק יא: "ועל זאת יתפלל כל חסיד להיות זריז וחרד על
דקדוקי סופרים" – יחס למקורות ודיוק מחקרי
- 288 פרק עשרים ושנים: מודעות טקסטואלית, בדיקת מקורות
- 298 פרק עשרים ושלושה: כתבי יד: השאיפה אל האותנטיות,
החתירה אל המקור
- 306 פרק עשרים וארבעה: השוואת מהדורות ודיוק בנוסחאות
- 320 פרק עשרים וחמישה: זיהוי מקורות: הספר כמוצר רב-שכבתי
- 327 פרק עשרים ושישה: דפוסים, מהדורות ותפוצתם
- 331 פרק עשרים ושבעה: ידע ביבליוגרפי בשירות הכתיבה ההלכתית
- 336 חלק יב: "מידי עוברי באחת הערים מצאתי" – אופקיה הרחבים
של הא-לוקאליות – שדות ידע ומודעות גלובלית
- 337 פרק עשרים ושמונה: תודעת עבר ומודעות וידע היסטורי וביוגרפי

346	פרק עשרים ותשעה: מודעות וידע סוציו-גיאוגרפי
352	פרק שלושים: "עיני ראו שנוהגים": מנהגים שונים
369	חלק יג: ברכי יוסף – סיכום ביניים
371	חתימה: תנועה, מרחב, מודרנה
379	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים
425	מפתח שמות
433	מפתח מקומות
436	מפתח עניינים

מבוא

בערב שבת ו' באדר תשט"ז (17 בפברואר 1956) עמד ההיסטוריון מאיר בניהו בסמוך לארון הקודש העתיק שבבית הכנסת האיטלקי שבירושלים ונשא את חלקה הראשון של הדרשה לציין 150 שנה לפטירתו של הרב חיים יוסף דוד אזולאי, הוא החיד"א. דרשה זו, שבניהו המשיכה שבוע אחר כך, נפתחה במשחק המילים המתבקש כמעט: "החיד"א – חידה הוא"¹. ואכן, עושר יצירתו הספרותית של החיד"א וגיוונה מעלים השתאות. כמעט לא ניתן למצוא סוגה בארון הספרים היהודי שבה לא שלח החיד"א את ידו. יתרה מכך, כתיבתו פתוחה הייתה לכיוונים שונים המעידים על קשת עיסוקים בלתי צפויה לנוכח מרחב מחייתו ונוף מולדתו. דומה כי כל הנחשף ליצירה הספרותית הענפה של החיד"א – למעלה ממאה ספרים,² הרהר בחידת דמותו, שכדבריו של בניהו באותה הרצאה: "בכל שטח

1 בניהו, החיד"א, עמ' ה.

2 מאיר בניהו, תחת הכותרת "כתבי החיד"א", מנה לא פחות מ-126 חיבורים: 44 בדפוס ו-82 בכתב יד. מלבד אלו מנה בניהו חמישה ספרי קיצורים ואסופות שעשו אחרים וכוללים מחיבוריו של החיד"א ועוד עשרים ספרי תפילה שנערכו על פי חיבורי החיד"א (בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' קעז-רסא). לדעתי, יש בעיה בהגדרת יחידה ספרותית כפי שזו נעשתה על ידי בניהו. במניין החיבורים שערכתי אני נמנעתי, בניגוד לבניהו, מלהגדיר כספר: קובצי איגרות, קונטרסי ליקוטים שלא התהוו לכדי חיבורים עצמאיים, טיוטות ורשימות שיועדו לחיבורים אחרים, ספרי חשבונות, הגהות על ספריו שנדפסו בסוף אותם ספרים וכיוצא בזה. לעומת זאת, ושוב בניגוד לדרכו של בניהו, ראיתי בספרי המשך לספרים קיימים יחידות ספרותיות עצמאיות אם הם נדפסו לעצמם ולא כדברי השלמה בסוף הספר הראשון. נוסף על כך, החשבתי כי יחידות ספרותיות ספרים או קונטרסים שנדפסו יחד עם ספרים אחרים, לרוב מתוך שיקול כלכלי ולא תמטי, וזאת בתנאי שחיבורים אלו אכן אינם המשך לחיבור שעיימו הם נדפסו אלא בעלי שער נפרד, או לחלופין כאלו שהם ללא עמוד שער של ממש אך עוסקים בנושא שונה מזה של הספר שבתוכו נדפסו. ראו לדוגמה: לב דוד וברית עולם שנדפסו יחד בכריכה אחת ובניהו מנם כחיבור אחד, אף שהם עוסקים בנושאים שונים ואף שסיימו של לב דוד מובחן בבירור על ידי פסקת סיום מובהקת ותחילתו של ברית עולם מובחנת על ידי כותרת החיבור הבאה בעמוד חדש. ראו החיד"א, לב דוד; בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' רח-רי. את ספרי התפילות שחיבר החיד"א החשבתי כי יחידות ספרותיות עצמאיות, אך לא את אלו שחיבר אדם אחר על פי תפילות החיד"א שולקטו מחיבוריו האחרים (ראו לדוגמה: "דרך חיים", שם, עמ' רנג). 21 חיבורים שבניהו מנה כספרי החיד"א אך שיוכם

משטחי היצירה שעסק בהם [...] הגיע לשיא שאף לשטח אחד מהם קשה להגיע, ודיי היה לו אם הצטיין באחד מהם – להיקרא גדול הדור".³

ביצירתו של החיד"א בולט באופן משמעותי חלקה של ספרות ההלכה והספרות הלמדנית. חיבורו הידוע ביותר, שזכה לתפוצה רחבה, הוא ספר ההלכה ברכי יוסף, פירוש לשולחן ערוך, ולו יוקדש דיון רחב להלן. מתוך 57 הספרים שחיבר ושנדפסו (55 מהם בחייו), 39 הם ספרי הלכה, פרשנות או דרוש. עוד 24 ספרים וקונטרסים באותם תחומים – הלכה, פרשנות ודרשות – נכללים בתוך 49 חיבוריו שנותרו בכתב יד ולא הגיעו לדפוס. ספרי ההלכה והדרשות הרבים שחיבר החיד"א ויצאו לאור עוד בחייו, והם עיקר חיבוריו הנדפסים, והחיבורים הרבים הנוספים בנושאים אלו שיצאו מתחת ידו, יש בהם כדי להעיד על מקומן של ההלכה והלמדנות בדמותו.

לצד סוגות אלו פרש החיד"א את מצודתו על תחומים נוספים: ספרי קבלה, מוסר, תפילות, קובצי מעשיות ואף חיבורים ייחודיים שתוכנם ביו-ביבליוגרפיה וכתיבה יומנית בעלת מאפיינים אוטוביוגרפיים ושבהם אדון בהרחבה להלן.

גדולתו התורנית והאינטלקטואלית של החיד"א ניכרת ממספרם הרב של חיבוריו ולא פחות מכך – מגיונם. מעבר להתרשמות הראשונית מרוחב היריעה ומהעושר הסוגתי הניבט אלינו מכותרות הספרים, עיון מדוקדק בתוכנם מדגיש בצבעים עזים את דמותו האינטלקטואלית חוצת הגבולות – הפיזיים והמנטליים – של מחברם.

עיקר עניינו של ספר זה הוא בחינת דמותו האינטלקטואלית ועולמו התרבותי של רב בן המרחב הספרדי-ירושלמי של המאה השמונה-עשרה שבית גידולו לא היה עבירו מרחב סגור בעל גבולות הרמטיים כי אם נקודת מוצא למרחבים אחרים.

בחינה זו מבקשת למעשה לעמוד על דמותו של החיד"א כמלומד – תלמיד חכם מסוג חדש, שיצירתו הספרותית הגדולה כוללת עושר וגיוון מקוריים ויוצאי דופן. יציאתו מגבולות המרחב המקומי שבו גדל הייתה בסיס לעבודת ליקוט ואספנות מרשימה הבאה לידי ביטוי הן בדרך עבודתו ביצירת חיבוריו הגדולים והמוכרים, דוגמת חיבורו ההלכתי ברכי יוסף ויצירתו הביו-ביבליוגרפית שם הגדולים, והן בחיבורים ורשימות אחרים – אם חלקיים ואם מלאים, אם הודפסו

אליו או קיומם לא יצא מכלל ספק סביר, אם בשל אזכורם במקור אחד בלבד שאינו עדות מפני החיד"א ואם בשל חוסר יכולת להבין מעדותו של החיד"א שאכן מדובר בחיבור של ממש (ראו לדוגמה "עט סופר", שם, עמ' רמב), לא מניתי ברשימת ספיריו. בכך הגעתי למספר של 106 חיבורים שוודאי שיצאו תחת ידי החיד"א: 57 בדפוס ו-49 בכתב יד.

ואם לאו – דוגמת שו"ת זרע אנשים⁴ וק"ן ספור⁵. זו דמות אשר תולדות חייה הביאו עמן חשיפה לעולמות תרבותיים ולאופקים חדשים; דמות החיה במאה השמונה-עשרה ומושפעת ממורכבותה של תקופה שמתרחשים בה שינויים מרחיקי לכת, הן בתחום הפוליטי-מדיני הן בתחום הדמוגרפי והן בתחומי ההגות, הרוח והמחשבה; דמות המתאפיינת ביניקה מעולם המסורת שבו גדלה, שבו נטועים שורשיה ובתוכו היא שרויה, אך מושפעת גם מהעולם המודרני שאליה נחשפה במסעותיה, ודואליות זו מתקיימת בצורה סמויה, לא רדיקלית וללא שבירה של המסגרות המסורתיות.

איני מבקש לשרטט בספר זה ביוגרפיה מקיפה הסוקרת את חייו של החיד"א מלידה עד פטירה. ספר זה הוא פרי מחקר היסטורי-תרבותי-אינטלקטואלי ועל כן ייבחנו בו תפיסות עולמו האינטלקטואליות ועולמו התרבותי של נושאו. עם זאת, טרם הכניסה אל נבכי עולמו התרבותי של החיד"א יש להכיר את תולדות חייו, על נוף מולדתו, על אבותיו ורבותיו ועל נדודיו שהיו המצע לצמיחת דמותו המיוחדת. העדרם של אלו ינתק את הקורא מהקשרים חשובים ההכרחיים להבנת תמונת דמותו.

4 שו"ת זרע אנשים הוא חיבור הכולל 277 תשובות הלכתיות של פוסקים שונים מתפוצות שונות שהעתיק החיד"א והוסיף לו מפתח. בראש כתב היד מזהיר החיד"א: "ספר זרע אנשים ובו זר"ע פסקים ועניינים לאנשים רבים ועצומים גאוני חכמי ישראל והיו הפסקים הללו רובם הרבנים [דהיינו, אוטוגרפים] בכרך א[חד] ישן והועתק[ו] משם כמה שהן נאם החיד"א ס"ט" (כתב יד ורשה – המכון להיסטוריה יהודית 231 [F-11606], דף 1א). המקור – אותו "כרך אחד ישן" – נמצא בכתב יד בירושלים: כתב יד ירושלים – הספרייה הלאומית MS. Heb. 8°2001, ואכן כולל אוטוגרפים רבים של חכמים שונים. וראו על גלגוליו של כתב היד: בניהו, תעודה, עמ' 109, ואת הערותיו ודיוקיו של קלמן כהנא על בניהו: כהנא, חקר ועיון, כרך א, עמ' קעב, הערה 12. זרע אנשים נדפס, אם כי באופן חלקי ביותר, בשנת תרס"ב (1902) בהוסיאטין על ידי דוד פרנקל, שהצהיר בשער הספר כי "אני בחרתי מהם התשו"ב[ות] היותר נחוצות להלכה למעשה".

5 לצד זרע אנשים ניתן למנות כמה וכמה כתבי יד של החיד"א שכל מהותם אספנות. כך הוא כתב היד ק"ן ספור, הכולל סיפורים אחדים שאסף החיד"א, וכפי שניתן לשער מכותרת הקובץ, שאיפתו הייתה ליצור אוסף של 150 סיפורים; החיד"א, ק"ן ספור, כתב יד ניו יורק – בהמ"ל MS. 2/5388 (F-34949). דומה לכך הוא גם כתב היד שכותרתו "מעשיות שכתבתי ורשמתי תאר קטן", הכולל 532 כותרות או קיצורי סיפורים, המוגדרים בכותרת המשנה "קיצור זיכרון מעשיות וניסים", כנראה למטרת תזכורת עצמית. לצד סעיפי "זיכרונות" לאירועים שחוה החיד"א ושדווחו בפרוטרוט מאוחר יותר ביומן מסעו מעגל טוב, יש סעיפים הכוללים מעשיות על רבנים, מעשי ניסים, סיפורי מלכי אומות העולם וסיפורי עם פולקלוריסטיים, משלי שועלים, ועוד כהנה וכהנה עניינים שהחיד"א ראה חשיבות באיסופם; כתב יד ניו יורק – בהמ"ל MS. 5404 (F-34965). 55. סעיפים מכתב היד פרסם טוביה פרידמאן בספר החיד"א (פרידמאן, לקטות).